

Παιδαγωγικός Λόγος

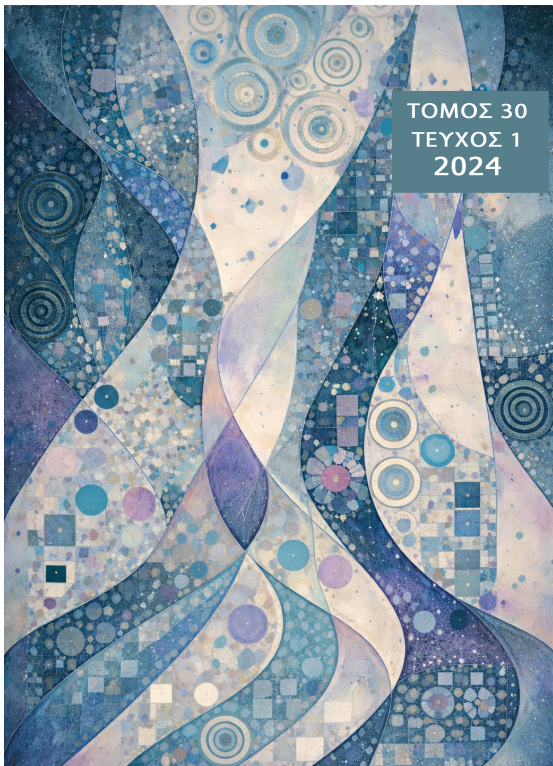
Τόμ. 30, Αρ. 1 (2024)

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

Περιοδική Έκδοση για τις Επιστήμες του Ανθρώπου και την Εκπαίδευση

Φιλοσοφικές προϋποθέσεις της Ανθρωπολογικής Παιδαγωγικής και Διδακτική των ασταθών μεθόδων

Βασίλειος Ε. Πανταζής

doi: [10.12681/plogos.44179](https://doi.org/10.12681/plogos.44179)

Copyright © 2026, ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΑΝΤΑΖΗΣ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πανταζής Β. Ε. (2026). Φιλοσοφικές προϋποθέσεις της Ανθρωπολογικής Παιδαγωγικής και Διδακτική των ασταθών μεθόδων. *Παιδαγωγικός Λόγος*, 30(1), 105–117. <https://doi.org/10.12681/plogos.44179>

Βασίλειος Ε. ΠΑΝΤΑΖΗΣ

*Φιλοσοφικές προϋποθέσεις της
Ανθρωπολογικής Παιδαγωγικής
και Διδακτική των ασταθών μεθόδων*

---

doi:<https://doi.org/10.12681/plogos.44179>

---

1. Η Ερμηνευτική της ζωής και οι μεθοδολογικές αρχές της

Ο ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ Ο. F. BOLLNOW (1903-1991) τοποθετεί τη φιλοσοφία του μεταξύ του υπαρξισμού και της φιλοσοφίας της ζωής. Προέρχεται από τον κύκλο της *φιλοσοφίας της ζωής* του Dilthey, διαλέχθηκε ιδιαίτερα με την υπαρξιακή φιλοσοφία του Heidegger και τη φαινομενολογία του Husserl και προσέγγισε τη φιλοσοφική ανθρωπολογία του Plessner, υπό την οπτική μιας δυνατότητας επαναπροσέγγισης θεμελιωδών ερωτημάτων της φιλοσοφίας. (Bollnow 1971/1986: 9, Koerrenz 2004: 16-41, Wehner 2002: 86-168, Θεοδώροπουλος 1993: 31, 51)

Η φιλοσοφική και παιδαγωγική σκέψη του Bollnow ενδιαφέρεται να αναδείξει τις παραγνωρισμένες ή τις ανερευνήτες πλευρές της ανθρώπινης ζωής. Αντλεί από τα κοιτάσματα της φιλοσοφίας της ζωής, η οποία αντιτάσσεται στον αυστηρό ορθολογισμό του διαφωτισμού και καταφάσκει τις μη λογικές δυνάμεις του ανθρώπου, θεωρώντας ότι σε αυτές στηρίζεται η ανθρώπινη ζωή. Η γόνιμη γενιά της «Θύελλας και της Ορμής», οι Γερμανοί Ρομαντικοί, ο Dilthey και ο Nietzsche αποτελούν βασικές πηγές τροφοδότησης της φιλοσοφικής ανθρωπολογίας του Bollnow. (Bollnow 1958, Bollnow 1980, Bollnow 1977, Bollnow 1971/1986: 13-15, 19-24, Θεοδώροπουλος 1993: 49)

Η φιλοσοφική ανθρωπολογία εναντιώνεται στον ορθολογισμό, αλλά όχι στη λογική, υποστηρίζοντας ότι μέσω των συναισθημάτων μπορούμε να

συλλάβουμε τη ζωή. Μάλιστα, ο Bollnow αναφέρεται χωρίς δισταγμό στο *πανθειστικό υπόστρωμα* (pantheistischer Untergrund) και στο ανεξιχνίαστο της ζωής (Unergründlichkeit des Lebens) (Bollnow 1980, Bollnow 1958: 101-104). Ορίζει την *Ερμηνευτική* ως τη μέθοδο που εφαρμόζεται στην Ανθρωπολογική Παιδαγωγική και θεωρεί ότι για την προσέγγιση ενός μεγάλου μέρους παιδαγωγικών φαινομένων «μένει η ερμηνευτική μέθοδος μοναδική δυνατή προσέγγιση». Η ερμηνευτική θεώρηση εξετάζει τα φαινόμενα της αγωγής υπό την προοπτική της συνολικής κατανόησης της ανθρώπινης ζωής. Θεωρεί την αγωγή ως μια *ερμηνευτική κατανόηση του ανθρώπου* και κάνει λόγο για την *ερμηνευτική του κόσμου που μας περιβάλλει και της ζωής στο σύνολό της*. Έργο της *Ερμηνευτικής*, ως μεθόδου της Ανθρωπολογικής Παιδαγωγικής είναι «η έρευνα του ουσιώδους προσδιορισμού του ανθρώπου κάτω από την καθοδηγητική σκοπιά της αγωγής». (Bollnow 1971/1986: 32, 116-118)

Στο βασικό ανθρωπολογικό ερώτημα για την *ουσία του ανθρώπου* ο Bollnow απαντά με την εξέταση καθημερινών χαρακτηριστικών της ζωής, όπως η *χαρά*, η *αγωνία*, ο *ενθουσιασμός* κ.ά. Αυτά τα επιμέρους χαρακτηριστικά εξετάζονται στο περιβάλλον της σύνολης ζωής του ανθρώπου. Δεν υπάρχει μια κλειστή και οριστική έννοια του ανθρώπου, αλλά ένα ανοιχτό πεδίο που επιδέχεται νέες ερμηνείες. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο ο Plessner διατυπώνει την *αρχή του ανεξιχνίαστου του ανθρώπου* (*αρχή του ανοιχτού ερωτήματος*) (Bollnow 1956/1974: 15-18). Η φιλοσοφική ανθρωπολογία θεωρεί τον άνθρωπο ως «ανοιχτό ερώτημα», ως ένα ον για το οποίο δεν έχουμε μια ολοκληρωμένη και πλήρη εικόνα. Σύμφωνα με την *αρχή του ανοιχτού ερωτήματος* (“Prinzip der offenen Frage”) (Bollnow 1975: 37-39, Bollnow 1965/1976: 250, Döpp-Vorwald 1977: 26-38, Fahrenbach 1997: 87-88), η ερμηνευτική-ανθρωπολογική θεώρηση, έχοντας ως προϋπόθεση ότι το υπό εξέταση φαινόμενο έχει μια ειδική σημασία για την ανθρώπινη ζωή, ξεκινά από αυτό το επιμέρους φαινόμενο και επιχειρεί να αποκαλύψει μια εικόνα του ανθρώπου, εντός της οποίας αυτό το γνώρισμα κατανοείται ως σημαντικό και απαραίτητο. Η εικόνα της ολότητας της ανθρώπινης ύπαρξης μεταβάλλεται με τα στοιχεία που αναδεικνύει η μελέτη του κάθε επιμέρους φαινομένου.

Η *Ερμηνευτική* συνθέτει ένα ασφαλές πλαίσιο μεθοδικής ανθρωπολογικής-παιδαγωγικής έρευνας. Ο Bollnow, βασιζόμενος κυρίως στον Plessner, διατυπώνει τις τρεις γενικές *μεθοδολογικές αρχές* (“methodische Prinzipien”) της *Ερμηνευτικής* του, οι οποίες αποτελούν και τις μεθοδολογικές αρχές του *ανθρωπολογικού τρόπου θεώρησης των φαινομένων της αγωγής*. (Bollnow 1971/1986: 29-34, 186, Boelhaue 1997: 268-315)

Σύμφωνα με την *αρχή της ανθρωπολογικής αναγωγής* (“Prinzip der anthropologischen Reduktion”), ο άνθρωπος προσεγγίζεται σε σχέση με τον πολιτισμό που ο ίδιος δημιουργεί και τον οποίο δεν μπορεί, πλέον, να ορίζει σύμφωνα με τη θέλησή του. Η *ανθρωπολογική αναγωγή* εννοείται ως «επανασυσχέτιση μιας φαινομενικά αυτοτελούς αντικειμενικότητας με την αρχική πηγή της», που βρίσκεται μέσα στον άνθρωπο. Ο άνθρωπος αποτελεί την *αναγωγική βάση* (“Reduktionsbasis”) της κατανόησης αυτών των αντικειμενικότητων. Με αυτή την προσέγγιση επιχειρείται να κατανοηθεί ο πολιτισμός με αφετηρία τον άνθρωπο, ως δημιουργό του. (Bollnow 1965/1976: 247-251, Bollnow 1971/1986: 29-31)

Η *αρχή-Όργανο ή αρχή του «οργάνου»* (“Organon-Prinzip”) σχετίζεται με το ερώτημα ποια εσωτερική αναγκαιότητα οδήγησε τον άνθρωπο στη δημιουργία των διάφορων μορφωμάτων του πολιτισμού. Ο Plessner θεωρεί τους διάφορους τομείς του πολιτισμού ως *μέσα* για τη γνώση και την κατανόηση του ανθρώπου που τα δημιούργησε. Ο Bollnow θεωρεί την Παιδαγωγική ως ένα αναντικατάστατο μέσο, μέσω του οποίου ο άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει την ουσία του εαυτού του. (Bollnow 1965/1976, Bollnow 1971/1986: 31-32)

Σύμφωνα με την *αρχή της ανθρωπολογικής ερμηνείας των επιμέρους φαινομένων της ανθρώπινης ζωής* (“Prinzip der anthropologischen Interpretation der Einzelphänomene des menschlichen Lebens”), το υπό εξέταση φαινόμενο θεωρείται ότι έχει μια λειτουργικότητα, η οποία είναι αναγκαία για την ανθρώπινη ζωή. Εκτός από τα γνωρίσματα της σωματικής δομής, η αρχή αυτή εφαρμόζεται και σε γνωρίσματα της ψυχικής δομής του ανθρώπου, όπως είναι οι ψυχικές διαθέσεις και τα συναισθήματα. Σχετικά με τη λειτουργία αυτών των φαινομένων, τίθεται το ερώτημα: Ποια είναι η ουσία του ανθρώπου, ώστε κάθε επιμέρους φαινόμενο να κατανοηθεί ως ένα απαραίτητο στοιχείο της; Η *αρχή της ανθρωπολογικής ερμηνείας των επιμέρους φαινομένων της ανθρώπινης ζωής* είναι ευρύτερη, σε σχέση με τις δύο πρώτες. Ουσιαστικά, πρόκειται για την αποδοχή του ανθρωπολογικού προβληματισμού ως βασικής μεθοδολογικής στάσης. (Bollnow 1965/1976, Bollnow 1971/1986: 32-36)

2. Η κουλτούρα της καθημερινής ζωής και οι ανθρώπινες διαθέσεις

Ο Bollnow κάνει λόγο για μια φιλοσοφία της ζωής ως *ερμηνευτική της ζωής* (“Hermeneutik des Lebens”) (Bollnow 1958: 125-130). Στο πλαίσιο της ερμηνευτικής-ανθρωπολογικής κατανόησης του ανθρώπου, η

ανθρωπολογική κατηγορία της *απλής εθιμικότητας/εθικότητας* (“*einfache Sittlichkeit*”), την οποία αναδεικνύει ο Bollnow, κάνει την ηθική νοηματοδότηση της καθημερινής συναναστροφής των απλών ανθρώπων αντικείμενο της φιλοσοφικής και παιδαγωγικής έρευνας (Bollnow 1957/1968). Μέσα στην ατμόσφαιρα αμφισβήτησης της ανθρωπιάς, που δημιουργήσε ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος, η φιλοσοφική ανθρωπολογία ανασύρει και προτάσσει τις απλές ηθικές ποιότητες του *εγγύς ορίζοντα* των μικρών ομάδων, όπως είναι η οικογένεια, η γειτονιά και η φιλική παρέα, δημιουργώντας μια *ηθική της καθημερινής ζωής* (Θεοδωρόπουλος 1993: 33-34, Θεοδωρόπουλος 1997: 97-99). Η φιλοσοφική και παιδαγωγική σκέψη, έτσι, προσεγγίζουν έννοιες όπως η εκπλήρωση του καθήκοντος, η συμπόνια, η υπόληψη, ο θυμός, η οργή ή το μίσος. Η επικαιρότητα του ανθρωπολογικού στοχασμού του Bollnow καταδεικνύεται και από το γεγονός ότι στις θεωρητικές επιστήμες, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, παρατηρείται ένα εξαιρετικά αυξημένο ενδιαφέρον για τη μελέτη των συναισθημάτων και των συγκινήσεων (Evans 2002).

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, προσεγγίζεται το ζήτημα της φύσης των αρετών και της διαχρονικής ισχύος τους (Bollnow 1958/1970). Η φιλοσοφική ανθρωπολογία διαφοροποιείται από τις εκτιμήσεις ότι ζούμε σε μια εποχή, στην οποία οι άνθρωποι δεν ενδιαφέρονται για τη σημασία των αρετών ή από εκείνες που υποστηρίζουν ότι ο κόσμος μας γίνεται χειρότερος. Το νέο διαδέχεται το παλιό και οι αρετές αλλάζουν μορφές. Οι ισχυρές αρετές κάθε εποχής προσδίδουν μεγαλείο και εμπλουτίζουν την ανθρώπινη ζωή. Ο Bollnow εξετάζει παραδειγματικά την ουσία και τη μεταβολή ορισμένων συγκεκριμένων αρετών, όπως είναι η εργατικότητα, η μη λογική στάση, η γενναιότητα, η σύνεση, η εξυπνάδα και η σοφία, η αταραξία, η μετριοφροσύνη, η ειλικρίνεια, η πίστη, η εμπιστοσύνη και η δικαιοσύνη.

Στη συνάφεια της αποκατάστασης της επικοινωνίας ανάμεσα στη φιλοσοφία και τη ζωή, εντάσσονται τα έργα του Bollnow για τη *νέα εσσιότητα* (Bollnow 1955/1972) και για την *ουσία των διαθέσεων* (Bollnow 1956/1974). Ο υπαρξισμός θεωρεί τον άνθρωπο *ερριμένο χωρίς ελπίδα* μέσα σε έναν εχθρικό κόσμο. Ο Bollnow, απέναντι στην εικόνα για τον άνθρωπο, η οποία βασίζεται στην τραγικότητα της *ύπαρξης*, με την έννοια που έχει ο όρος στην υπαρξιακή φιλοσοφία, αντιτάσσει την *εμπιστοσύνη στον κόσμο και στη ζωή* (“*Vertrauen zur Welt und zum Leben*”) (Bollnow 1955/1972: 24). Παρά τα υπαρκτά προβλήματα της ζωής, τα οποία επισημαίνονται emphatically από την υπαρξιακή φιλοσοφία, η ανθρώπινη ζωή υπάρχει και συνεχίζει να προχωρεί (Bollnow 1971/1986: 70). Βασική ένσταση της φιλοσοφικής ανθρωπολογίας έναντι του υπαρξισμού είναι ότι ο

υπαρξισμός απολυτοποιεί την πρωτοκαθεδρία της *αγωνίας* για την κατανόηση του ανθρώπου και παραγνωρίζει τη σημασία των ευχάριστων διαθέσεων σε αυτή την κατανόηση. Η φιλοσοφική ανθρωπολογία δεν δημιουργεί μια νέα φιλοσοφική μονομέρεια, αλλά επιδιώκει να διαφωτίσει και μια άλλη πλευρά του ανθρώπου, όπως αυτή εμφανίζεται στις ευχάριστες διαθέσεις (Θεοδωρόπουλος 1993: 51-55). Υπάρχουν *ευχάριστες* και *δυσάρεστες* διαθέσεις. Η μελαγχολική διάθεση σκοτεινιάζει τη ζωή του ανθρώπου, ενώ η χαρούμενη διάθεση τον αναζωογονεί. Ο άνθρωπος πρέπει να προσπαθεί να ρυθμίζει τις διαθέσεις, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για εκδήλωση των ευνοϊκών, απομακρύνοντας ή υπερβαίνοντας τις βλαπτικές. (Bollnow 1971/1986: 47, Schachtel 1977, Bloch 2000)

Ως αντίθετος πόλος της υπαρξιακής *αγωνίας* εξετάζεται από το Bollnow η έννοια της *έκστασης*, η οποία θεωρείται ως η πιο πηγαία ευχάριστη εμπειρία της ζωής. Η έννοια της έκστασης εμφανίζεται ως *διονυσιακή μέθη* στον Nietzsche (Bollnow 1956/1974: 85-90). Οι ευχάριστες διαθέσεις, γενικά, ακόμα και αν δεν είναι εκστατικές, έχουν ως βασικό διακριτικό την επιθυμία για προσέγγιση του άλλου ανθρώπου, μια κατάσταση «που δε γνωρίζει ο υπαρξιακός απομονωτισμός του άγχους» (Θεοδωρόπουλος 1993: 51-56). Το χαρακτηριστικό αυτό έχει δημιουργήσει διαύλους διαλόγου ανάμεσα στη φιλοσοφική ανθρωπολογία και στην «ηθική της επικοινωνίας» του Habermas και στην «αρχή της διαλογικότητας» του Bakhtin. (Habermas 1997: 17-18, Tischner 1985: 24, Θεοδωρόπουλος 1997: 83-94, Πανταζής 2005)

Στο ίδιο πλαίσιο, οι χρονικές έννοιες της *διαθεσιμότητας*, του *θάρρους* και της *υπομονής*, οι οποίες προτείνονται ως ποιότητες υπέρβασης του υπαρξισμού στο πεδίο της χρονικότητας, απολήγουν στην έννοια της *ελπίδας* (Bollnow 1955/1972). Ο Bollnow χαρακτηρίζει τη φιλοσοφία του ως *φιλοσοφία της ελπίδας* (Philosophie der Hoffnung) και τη θεωρεί ως συμπλήρωση της μονομέρειας της υπαρξιακής φιλοσοφίας. Αυτόν τον τίτλο είχαν και οι παραδόσεις του το 1959 στην Ιαπωνία και έτσι τιτλοφορήθηκε η ισπανόφωνη έκδοση της *«Νέας Εστιότητας»* στο Buenos Aires το 1963. (Bollnow 1963, Bollnow 1971/1986: 93, 132, Shollenberger 2003).

Η φιλοσοφική-ανθρωπολογική προσέγγιση εγκύπτει επίμονα στην υπαρκτή καθημερινότητα της ανθρώπινης ζωής, η οποία εκπλήσσει με τον πλούτο και τις διαστάσεις της. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι ο Bollnow εξετάζει ανθρωπολογικά με υποδειγματικό τρόπο το φαινόμενο του *εορταστικού*. Προσεγγίζει την *αγροτική Κυριακή* και την *κυριακάτικη τακτοποίηση*, που άρχιζε από το Σαββατόβραδο με την καθαριότητα του σπιτιού από τη νοικοκυρά, και αναδεικνύει το ιδιαίτερο *συναίσθημα της κυριακάτικης*

διάθεσης και το νέο συναίσθημα ευτυχίας που γεμίζει τον άνθρωπο την Κυριακή, οπότε έχει επιτέλους χρόνο (Bollnow 1955/1972: 205-247). Οι εορτές και οι αργίες θεωρούνται ως σταθμοί στην πορεία του χρόνου, οπότε διακόπτεται η σχέση τού πριν και του μετά, δίνοντας προτεραιότητα στην ανάμνηση ενός θρησκευτικού ή εθνικού γεγονότος (Θεοδωρόπουλος 1994: 89). Η εορτή, επίσης, συνθέτει μια πραγματικότητα που συνδέεται με το μύθο: φαγητό, ποτό, συντροφικότητα, συνομιλία –ο Bollnow κάνει αναφορά στο πλατωνικό *Συμπόσιον*–, μουσική και χορός αποτελούν τα βασικά συστατικά της ανθρωπολογικής κατηγορίας του εορταστικού και της φαινομενολογίας του. (Bollnow 1955/1972: 233-236)

3. Ανθρωπολογική Διδακτική των «ασταθών μεθόδων»: πέντε παιδαγωγικοί «τόποι»

Και η εκπαιδευτική πραγματικότητα προσδιορίζεται από τις εσωτερικές ανθρώπινες διαθέσεις (“Die gestimmte Erziehungswirklichkeit”) (Koerrenz 2004: 60-78). Η ανθρωπολογική θεώρηση της διδασκαλίας αναδεικνύει πλευρές του ανθρώπου, οι οποίες δεν εμφανίζονται σε άλλες συνάψεις συμπεριφοράς και διαπροσωπικής επικοινωνίας. Ο Bollnow οδήγησε την Παιδαγωγική στην ανάπτυξη μιας γόνιμης σχέσης με τον υπαρξισμό (Θεοδωρόπουλος 1994: 95) και στην ανάδειξη των *ασταθών μορφών της αγωγής* (“unstetige Formen der Erziehung”) (Bollnow 1959/1977). Αξιοποιώντας την υπαρξιακή φιλοσοφία προσεγγίζονται τα θεωρούμενα ως παρακαλυπτικά επεισόδια που *διαταράσσουν* την πορεία της αγωγής και της διδασκαλίας ως γεγονότα βαθιά ριζωμένα στην ουσία της ανθρώπινης ύπαρξης και που «μέσα τους βρίσκει έκφραση ένα εντελώς νέο, μέχρι τώρα παραγνωρισμένο στοιχειώδες τμήμα της ανθρώπινης ύπαρξης, που αναιρεί τις παραστάσεις μιας σταθερής ανάπτυξης ή εν πάση περιπτώσει τις σχετικοποιεί σημαντικά» (Bollnow 1971/1986: 53).

Αυτά τα *ασταθή στοιχεία* επιτελούν μια θετική και βαρυσήμαντη λειτουργία στην ανθρώπινη ζωή και δημιουργούν τη δυνατότητα αξιοποίησης *ασταθών μορφών* στη διδακτική πράξη (Bollnow 1971/1986: 18-20). Έτσι, τίθεται υπό αμφισβήτηση η αντίληψη ότι σε μια «*διαταραγμένη*» εκπαιδευτική πραγματικότητα (“Die gebrochene Erziehungswirklichkeit”) (Koerrenz 2004: 78-97) είναι πράγματι δυνατόν να σχεδιαστεί με απόλυτο τρόπο η διδασκαλία και καταφάσκει τη μοναδικότητα του εκάστοτε συγκεκριμένου περιβάλλοντος διδασκαλίας (Κοσσυβάκη 2003/2004: 177).

Ο Bollnow εξετάζει ορισμένες ασταθείς μορφές αγωγής, υπό το πρίσμα

της σχέσης της υπαρξιακής φιλοσοφίας με την παιδαγωγική, δημιουργώντας μία *ανθρωπολογική παιδαγωγική των ασταθών μεθόδων*. Η «αφύπνιση», η «νουθεσία» και η «συμβουλή» είναι κατεξοχήν ασταθείς «μορφές» (“Formen”) αγωγής, ενώ η «κρίση» και η «συνάντηση» θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ασταθείς «στιγμές/περιστάσεις» (“Momente”) αγωγής (Wehner 2002: 127-138). Οι ασταθείς μορφές αγωγής θέτουν έναν οξύ προβληματισμό στο χώρο της θεωρίας της Διδακτικής αναφορικά με τις δυνατότητες αξιοποίησής τους στην καθημερινή διδακτική πράξη.

Στην παρούσα εργασία επιχειρώ μια αναπλαισίωση των ασταθών μορφών αγωγής, με την ένταξή τους, ως *ανθρωπολογικούς, παιδαγωγικούς και διδακτικούς «τόπους»*, όπως τους χαρακτηρίζω, στη θεωρία της διδακτικής μεθοδολογίας:

Ένας χαρακτηριστικός *ανθρωπολογικός, παιδαγωγικός και διδακτικός «τόπος»* που επισημαίνει ο Bollnow είναι η αφύπνιση της αυθεντικότητας. Η *Αφύπνιση* (“Erweckung”) (Bollnow 1959/1977: 42-59) εκφράζει τη συνειδητοποίηση από τον άνθρωπο της αναγκαιότητας αλλαγής της ζωής του. Η αφύπνιση μπορεί να οφείλεται σε μια κρίση και, ανασύροντας στο προσκήνιο της ζωής μια προϋπάρχουσα μέσα στον άνθρωπο δυνατότητα, τον οδηγεί «από την κατάσταση της αναυθεντικότητας σ’εκείνη της αυθεντικότητας» (Θεοδωρόπουλος 1996: 133). Ο δάσκαλος ωθεί το μαθητή προς την αφύπνιση, ενώ το παιδί αυτο-αφυπνίζεται. Η αφύπνιση είναι ενέργημα του παιδιού, το οποίο προκαλείται από τον παιδαγωγό. Ο παιδαγωγός πρέπει διαρκώς να υποβοηθεί διδακτικές «αφυπνίσεις» και να είναι σε θέση να αντιληφθεί και να ενισχύσει τις αιφνίδιες «αφυπνίσεις» του μαθητή, ανανεώνοντας τις διδακτικές προσεγγίσεις του και αποκλείοντας από τον ορίζοντά του την παγιωμένη εικόνα για την επίδοση του μαθητή του. Η Ανθρωπολογική Παιδαγωγική προτείνει το «αφυπνιστικό μοντέλο» αγωγής και διδακτικής, στο οποίο ο δάσκαλος, ενώ δημιουργεί συνθήκες αφύπνισης του μαθητή του, αφυπνίζεται και ο ίδιος συνειδητοποιώντας την παιδαγωγική του ευθύνη (Ματσαγγούρας 1998/2005: 98, Κοσσυβάκη 1997/1998: 31).

Ο *δεύτερος ανθρωπολογικός παιδαγωγικός και διδακτικός «τόπος»* προσδιορίζεται από τη δυναμική ακολουθία της *έκκλησης*. Ο Bollnow προσεγγίζει τη «*νουθεσία*» (“Ermahnung”) (Bollnow 1959/1977: 60-77) ως μια ακολουθία, η οποία αρχίζει από τη *διαταγή* (“Befehl”), συνεχίζει στη *νουθεσία* και απολήγει στην *Έκκληση* (“Appell”) στη συνείδηση. Η διδακτική αξιοποίηση των επιμέρους μερών της παιδαγωγικής ακολουθίας της έκκλησης δημιουργεί ισχυρές και θετικές παιδαγωγικές προϋποθέσεις στη διδακτική πράξη και στην παιδαγωγική ατμόσφαιρα της τάξης. Ο

παιδαγωγός πρέπει να μπορεί να συλλάβει τη λειτουργικότητά τους, ώστε να μην χρησιμοποιεί αυτά τα εξαιρετικά ευαίσθητα παιδαγωγικά μέσα χωρίς συναίσθηση της σοβαρότητάς τους, όπως συχνά συμβαίνει με την κακή χρήση της *έκκλησης* στη συνείδηση του μικρού παιδιού.

Οι οδοδείκτες της συμβουλής συνθέτουν έναν *τρίτο ανθρωπολογικό παιδαγωγικό και διδακτικό «τόπο»*. Η *Συμβουλή* (“Beratung”) (Bollnow 1959/1977: 78-86) τίθεται στην υπηρεσία του μαθητή, για να πάρει αποφάσεις. Δεν υπάρχει προσπάθεια για εκ προθέσεως επίδραση στη θέληση του παιδιού, κάτι που χαρακτηρίζει τη νουθεσία. Στο σχολικό μάθημα υπάρχει σπάνια ευκαιρία για συμβουλή, με την έννοια της σύγχρονης *συμβουλευτικής*, γιατί ο δάσκαλος κατέχει τη θέση του συντονιστή μιας ομάδας και είναι ο επικεφαλής της τάξης. Η συμβουλή ως διδακτικό ενέργημα είναι, όμως, απαραίτητη, όταν παρουσιάζονται δυσκολίες στο μάθημα και συνήθως δεν αφορά όλους τους μαθητές μιας τάξης αλλά συνήθως ένα συγκεκριμένο μαθητή, σε ένα πλαίσιο εξατομικευμένης διδασκαλίας. Από μια δέσμη προτεινόμενων λύσεων, ο μαθητής καλείται και μπορεί να επιλέξει αυτή που θεωρεί καταλληλότερη.

Ένας *τέταρτος ανθρωπολογικός παιδαγωγικός και διδακτικός «τόπος»* που επισημαίνει ο Bollnow είναι η αιφνίδια νέα αρχή έπειτα από την εμφάνιση της κρίσης. Η *Κρίση* (“Krise”) (Bollnow 1959/1977: 24-41) είναι ένα αιφνίδιο και ανεπιθύμητο γεγονός που διακόπτει την ομαλή πορεία της ζωής. Τότε ο άνθρωπος νιώθει να βρίσκεται σε αδιέξοδο και να απειλείται με αφανισμό. Η ανθρωπολογική θεώρηση εξετάζει την πολύμορφη λειτουργικότητα της κρίσης ως αναγκαιότητας της ανθρώπινης ζωής (Bollnow 1971/1986: 62-63). Έχει ιδιαίτερη σημασία η παιδαγωγική συμπεριφορά κατά την κρίση, υπό την προϋπόθεση ότι δεν είναι δυνατόν ο παιδαγωγός να οδηγεί σε κρίσεις, αλλά όταν η κρίση εμφανιστεί, πρέπει να είναι σε θέση να βοηθήσει τον παιδαγωγούμενο να την αντέξει ως το τέλος, χωρίς να προσπαθεί να αμβλύνει τη σοβαρότητά της. Η διδακτική διάσταση, στο πεδίο μιας διδακτικής ή μαθησιακής κρίσης αποτυχίας, είναι η με νέο και ωριμότερο σπλισμό επίμονη επανεκκίνηση της προσπάθειας του δασκάλου και του μαθητή. Η παιδαγωγική και διδακτική κρίση μπορεί να οδηγήσει σε μια *νέα αρχή* (“neuer Anfang”), σε μια *ανανέωση*, και στη βίωση του *συναισθήματος μιας νέας αρχής* ως λύτρωσης μετά την κρίση.

Ο *πέμπτος ανθρωπολογικός παιδαγωγικός και διδακτικός «τόπος»* που εξετάζει ο Bollnow οδηγεί στην αναπάντεχη εύρεση του νοήματος από το μαθητή, το οποίο θα μπορούσε να είναι ένα θεμελιακό γι’ αυτόν νόημα, στην κλίμακα της νοηματοδότησης του βίου. Η άμεση σύνδεση της

συνάντησης με τους διδακτικούς σκοπούς ή στόχους του συναισθηματικού τομέα είναι άμεση και προφανής. Η έννοια της *Συνάντησης* (“*Begegnung*”) (Bollnow 1959/1977: 87-131, Bollnow 1962) είναι το πρώτο παράδειγμα επίδρασης της υπαρξιακής φιλοσοφίας στην Παιδαγωγική και εμφανίστηκε στη Γερμανία μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Η *συνάντηση* είναι μια σπάνια και μοιραία εμπειρία, η οποία εισβάλλει στη ζωή του ανθρώπου διακόπτοντας την πορεία της με αιφνίδιο τρόπο. *Συνάντηση* μπορεί να συμβεί με έναν άνθρωπο αλλά και με ένα έργο τέχνης ή με το έργο ενός φιλοσόφου, που έχει ως αποτέλεσμα μια αποφασιστική στροφή στη ζωή του ανθρώπου. Ο Bollnow ενδιαφέρεται για την παιδαγωγική σημασία της *συνάντησης* (Bollnow 1971/1986: 59, 119-131). Τη Διδακτική ενδιαφέρει ιδιαίτερα η *συνάντηση* με το διδακτικό αντικείμενο, με το μορφωτικό αγαθό. Γίνεται λόγος για συνάντηση με μια διδακτική ενότητα, με τις μορφές της ιστορίας ή της λογοτεχνίας. Υπογραμμίζεται με έμφαση ότι «όλες οι γνώσεις της μόρφωσης μένουν επιφανειακές και σε τελευταία ανάλυση ασήμαντες, αν δεν έχουν φτάσει, τουλάχιστον σε κάποιο τομέα, στη γνήσια συνάντηση, που ταράζει τον άνθρωπο στον εσώτατο πυρήνα του και που τον εξαναγκάζει να αλλάξει ολόκληρη τη ζωή του» (Bollnow 1971/1986: 61).

4. Επισημειώσεις

Η αναυθεντικότητα του κατασκευασμένου μαθήματος δεν μπορεί να κατανοηθεί από το μαθητή, γιατί συγκρούεται με την πραγματικότητα της ζωής. Η διδακτική του Giel ως «θεωρία του ενεργείν» για την προσέγγιση της γνώσης, το μάθημα που πλησιάζει στον τύπο του «μαθήματος με χρονικά σύνολα», του «εποχικού μαθήματος» ή στον τύπο του «project» (Θεοδωρόπουλος 1994: 74-76, Θεοδωρόπουλος 1998: 145-156), η «διδακτική του ενεργού υποκειμένου» (Κοσσυβάκη 2003/2004) και άλλες εναλλακτικές προσεγγίσεις, σχετίζονται άμεσα και με τη διδακτική ετοιμότητα του δασκάλου στο πλαίσιο του ανεπανάληπτου της διδακτικής περίπτωσης.

Οι διδακτικές προεκτάσεις της ανθρωπολογικής παιδαγωγικής των ασταθών μεθόδων του Bollnow και της «σχολής» του είναι ιδιαίτερα σημαντικές και εδώ έγιναν ορισμένες νύξεις σχετικά. Η κατάφαση της μοναδικότητας και της ιδιαιτερότητας της «διδακτικής στιγμής», καθώς και η πρόταξη του «ανοιχτού μαθήματος» και του «ενοχλητικού» και απροσδόκητου «παραπρογράμματος» (Gudjions 2003: 235-240, 246-247, Μπρούζος-Κοσσυβάκη 1995/2004, Χρυσ αφίδης: 53-88) είναι ορισμένες μόνο περιοχές που μπορούν να συναντηθούν οι σύγχρονοι διδακτικοί προβλη-

ματισμοί με την αξιοποίηση των ασταθών μορφών αγωγής στη διδακτική πράξη, ως διδακτικών «τόπων», ενδεχομένως προς την κατεύθυνση μιας σύγχρονης αναπλασίωσης της Ανθρωπολογικής Διδακτικής ως *Διδακτικής των ασταθών μεθόδων*.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Bloch, Charlotte (2000), “Flow: Beyond Fluidity and Rigidity. A Phenomenological Investigation”, In: *Human Studies*, 23 (1): 43-61, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Boelhauve, Ursula (1997), *Verstehende Pädagogik: die pädagogische Theorie Otto Friedrich Bollnows aus hermeneutischer, anthropologischer und ethischer Sicht im Kontext seiner Philosophie*, LTV.
- Bollnow, O. F. (1980), “Aspects of the Philosophy of Life”, In: *Universitas-Stuttgart*, [englische Ausgabe], 22 (1): 31-36, Stuttgart: Wissenschaftlicher Verlag mbH.
- Bollnow, O. F. (1977), *Die Pädagogik der deutschen Romantik: von Arndt bis Fröbel*, 3. überarbeitete Auflage, Stuttgart: Klett-Cotta.
- Bollnow, O. F. (1975), *Die anthropologische Betrachtungsweise in der Pädagogik*, 3. unveränderte Auflage, Essen: Neue Deutsche Schule Verlagsgesellschaft mbH.
- Bollnow, O. F. (1971/1986), *Φιλοσοφική Παιδαγωγική*, μτφ. Μαρία και Κώστας Βαϊνάς, Αθήνα: Γρηγόρη.
- Bollnow, O. F. (1965/1976), “Methodische Prinzipien der pädagogischen Anthropologie”, In: Höltershinken, D. (Hrsg), *Das Problem der pädagogischen Anthropologie im deutschsprachigen Raum*, S. 247-251, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft [aus: *Bildung und Erziehung*, 18 (1965), S. 161-164].
- Bollnow, O. F. (1963), “[Die Kraft zu leben]”, In: *Die Kraft zu leben. Bekenntnisse unserer Zeit*, S. 21-43, Gütersloh: C. Bertelsmann Verlag.
- Bollnow, O. F. (1962), “Begegnung und Bildung”, In: R. Guardini – O. F. Bollnow, *Begegnung und Bildung*, S. 25-52, 3. Auflage, Würzburg: Werkbund.
- Bollnow, O. F. (1959/1977), *Existenzphilosophie und Pädagogik. Versuch über unstetige Formen der Erziehung*, Fünfte, durchgesehene Auflage, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz: W. Kohlhammer.

- Bollnow, O. F. (1958), *Die Lebensphilosophie*, Berlin-Göttingen-Heidelberg: Springer.
- Bollnow, O. F. (1958/1970), *Wesen und Wandel der Tugenden*, Frankfurt/M-Berlin-Wien: Ullstein.
- Bollnow, O. F. (1957/1968), *Einfache Sittlichkeit. Kleine philosophische Aufsätze*, Vierte Auflage, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Bollnow, O. F. (1956/1974), *Das Wesen der Stimmungen*, Fünfte Auflage, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Bollnow, O. F. (1956/1976), “Das veränderte Bild vom Menschen und sein Einfluß auf das pädagogische Denken”, In: *Erziehung wozu?*, S. 33-47, Stuttgart: A. Kröner.
- Bollnow, O. F. (1955/1972), *Neue Geborgenheit. Das Problem einer Überwindung des Existentialismus*, 3. überarbeitete Auflage, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz: W. Kohlhammer.
- Döpp-Vorwald, H. (1977), Beiträge zur pädagogischen Anthropologie. Grundfragen der Erziehungswissenschaft II, Kastellaun: A. Henn.
- Evans, Dylan (2002), *Emotion: The Science of Sentiment*, Oxford University Press
- Fahrenbach, H. (1997), “Differentielle Interpretation, Strukturanalyse und offene Wesensfrage. O. F. Bollnows Beitrag zur Methodenreflexion philosophischer Anthropologie”, In: Kümmel, F. (Hg.), *Hermeneutische Philosophie und Pädagogik*, Freiburg-München: K. Alber.
- Gudjons, Herbert (2003), *Pädagogisches Grundwissen*, 8., aktualisierte Auflage, Bad Heilbrunn/Obb.: Klinkhardt
- Habermas, Jürgen (1997), *Η Ηθική της Επικοινωνίας: Ηθική του διαλόγου – Σημειώσεις για ένα πρόγραμμα θεμελίωσης*, Εισαγωγή-μτφρ. Κωνσταντίνος Καβουλάκος, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Θεοδωρόπουλος, Ι. Ε. (1998), *Μεταξύ Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής: Σε αναζήτηση της χαμένης σωματικότητας και χρονικότητας του παιδιού*, Αθήνα: Γρηγόρη.
- Θεοδωρόπουλος, Ι. Ε. (1997), *Με Άλλα Μάτια: Σχεδιάσμα Φιλοσοφικής Παιδαγωγικής*, Αθήνα: Γρηγόρη.
- Θεοδωρόπουλος, Ι. Ε. (1996), *Χρόνος και Εκπαίδευση*, Β΄ έκδοση, Αθήνα: Αναστασάκης.
- Θεοδωρόπουλος, Ι. Ε. (1994), *Οικολογία της Εκπαιδευτικής Πραγματικότητας*, Αθήνα: Αναστασάκης.
- Θεοδωρόπουλος, Ι. Ε. (1993), *Φιλοσοφική Παιδαγωγική-Ανθρωπολογική Προοπτική*, Αθήνα: Αναστασάκης.

- Κοσσυβάκη, Φωτεινή (2003/2004), *Εναλλακτική Διδακτική: Προτάσεις για τη μετάβαση από τη Διδακτική του Αντικειμένου στη Διδακτική του Ενεργού Υποκειμένου*, Αθήνα: Gutenberg.
- Κοσσυβάκη, Φωτεινή (1997/1998), *Κριτική Επικοινωνιακή Διδασκαλία: Κριτική Προσέγγιση της Διδακτικής Πράξης*, Αθήνα: Gutenberg.
- Koerrenz, Ralf (2004), *Otto Friedrich Bollnow: Ein pädagogisches Porträt*, Weinheim und Basel: Beltz.
- Ματσαγγούρας, Ηλίας (1998/2005), *Θεωρία της Διδασκαλίας. Η προσωπική θεωρία ως πλαίσιο στοχαστικο-κριτικής ανάλυσης*, τ. 1, Αθήνα: Gutenberg.
- Μπρούζος Ανδρέας-Κοσσυβάκη Φωτεινή (1995/2004), «Η ανοιχτή διδασκαλία ως μια δυνατότητα της κριτικής επικοινωνιακής διδακτικής», στο: Ηλίας Γ. Ματσαγγούρας, *Η Εξέλιξη της Διδακτικής. Επιστημολογική Θεώρηση*, σ. 325-357, Αθήνα: Gutenberg.
- Πανταζής, Βασίλειος Ε. (2005), «Η δεύτερη ή ξένη γλώσσα ως θεμελιακό στοιχείο της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης: Ανθρωπολογική-Παιδαγωγική θεώρηση», στο: Παντελής Γεωργογιάννης (επιμ.), *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση – Τα ελληνικά ως δεύτερη ή ξένη γλώσσα. 8ο Διεθνές Συνέδριο (Πάτρα, 8-10 Ιουλίου 2005), Τόμος II*, σ. 303-311, Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών-Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης-Κέντρο Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης.
- Schachtel, Ernest G. (1977), “Hope, Joy, Anxiety, and Pleasure”, In: *Review of Existential Psychology and Psychiatry*, 15 (2-3): 245-279, Brooklyn: Assoc. Exist. Psychol. Psychiat.
- Shollenberger, Astrid (2003), *Grundzüge einer Philosophie der Hoffnung: Die Bedeutung der Krise im philosophischen und pädagogischen Denken von Otto Friedrich Bollnow*, London: Turnshare Ltd.
- Tischner, Wolfgang (1985), *Der Dialog als grundlegendes Prinzip der Erziehung: Sein Begriff und seine Geltungsbegründung in neueren pädagogischen Theorieansätzen*, Frankfurt am Main-Bern-New York: Verlag Peter Lang.
- Χρυσαφίδης, Κώστας, (χ.χ.), *Σύγχρονοι Διδακτικοί Προβληματισμοί*, Αθήνα: Σμυρνιωτάκης.
- Wehner Ulrich (2002), *Pädagogik im Kontext von Existenzphilosophie: Eine systematische Untersuchung im Anschluß an Eberhard Grisebach, Otto Friedrich Bollnow und Theodor Balllauff*, Würzburg: Königshausen & Neumann

Zusammenfassung

Die anthropologische Betrachtungsweise der Didaktik zeigt eine Seite des Menschen auf, die in keinem anderen Verhaltens- und Beziehungszusammenhang zu finden ist. Der deutsche Philosoph und Pädagoge O.F. Bollnow (1903-1991) führte die Pädagogik zu einer fruchtbaren Verbindung mit dem Existenzialismus und zeigte die *unstetigen Formen der Erziehung* auf. Bollnow untersuchte bestimmte Formen der Erziehung unter dem Blickpunkt des Verhältnisses der Existenzphilosophie zur Pädagogik und schuf eine „anthropologische Pädagogik der unstetigen Methoden“. Die unstetigen Formen der Erziehung sorgen bezüglich ihrer Anwendungsmöglichkeiten in der täglichen didaktischen Praxis für eine heftige Diskussion. Die didaktische Wirkung von Bollnows anthropologischer Pädagogik der unstetigen Methoden und dessen Schule ist von großer Bedeutung, was in diesem Text verdeutlicht werden soll.

Ο Βασίλειος Ε. Πανταζής κατάγεται από την Αρτάκη Κυζίκου Μικράς Ασίας. Διδάσκει ανθρωπολογική παιδαγωγική των βιοεπιστημών, βιοηθική, καθώς και θέματα φιλοσοφίας της βιολογίας στο Τμήμα Βιοχημείας και Βιοτεχνολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας (Λάρισα). Είναι μέλος της Συμβουλευτικής Επιτροπής του Εργαστηρίου Εφαρμοσμένης Φιλοσοφίας του Τμήματος Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπου διδάσκει παιδαγωγική της βιοηθικής και μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας. Το ερευνητικό έργο του εντάσσεται στη φιλοσοφική - ανθρωπολογική θεώρηση της παιδαγωγικής και στον προσανατολισμό της προς τον διάλογο με τα πορίσματα των επιστημών της ζωής, κυρίως στο γερμανικό ακαδημαϊκό και εκπαιδευτικό περιβάλλον. Μελετάει υπό ανθρωπολογική - παιδαγωγική οπτική το έργο του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη.

* Το κείμενο αυτό αποτελεί, με ελάχιστες τροποποιήσεις, αναδημοσίευση του: Πανταζής, Βασίλειος Ε. (2004), Φιλοσοφικές προϋποθέσεις της ανθρωπολογικής παιδαγωγικής και διδακτική των ασταθών μεθόδων, *Παιδαγωγικός Λόγος*, 3(2004), 235-246, Αθήνα: Κορφή.